

УДК 821.161.2-09

**МИСТЕЦЬКЕ ВІДОБРАЖЕННЯ ХАРАКТЕРУ
ЦИНІЧНОГО СУСПІЛЬСТВА
У ТВОРАХ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА**

Ковальчук О. Г.

Ніжинський державний університет ім. М. Гоголя, Ніжин, Україна

У статті розглядаються морально-етичні пошуки Володимира Винниченка, позначені його художньою ідеєю чесності з собою.

Ключові слова: етика, художня ідея, творчі пошуки.

Високий статус правди в онтології буття зумовлений пов'язаністю її з Абсолютом, який наповнює змістом імператив існування християнина («А бог? А правда? – скрикнула Санька» – так реагує етичний світ на спробу легалізації гріха – «Голота» [3, с. 272]) й інстинктивним відчуттям її місця у структурі світу (якщо «стерти» зайве, бутафорне, то – стверджує народна мудрість – на мапі життя лишиться тільки першооснова – правда: «Все згине, тільки правда зостанеться»).

Протистояння Правди і Кривди у слов'янській міфології одне з базових. Це не випадково, бо дана міфологема є «точкою опори, яка допомагає нам вистояти у цьому житті» [2, с. 89].

Десакралізація, характерна для свідомості мас на зламі XIX – XX століть, коригує пафос міфологемного. Згаданий процес має свою динаміку: рух іде від сакрального до профанного.

Перший крок виразно простежується в оповіданні Рільке «Пісня про Правду», де відбилися його враження від мандрівки Україною в 1900 році. Сюжет твору нескладний: до хати іконописця завітав кобзар Остап, який заспівав пісню про правду. Твір звучить тричі в різній тональності: від скарги до «нестямного гніву», який викликає у слухачів «моторошний захват» [10, с. 137]. Варіативний підхід – це не лише рух у певному інтонаційному діапазоні, а й шлях до семантичних змін. Звідси підстави для використання австрійським поетом принципу «вільного перекладу».

У славетного кобзаря (Остапа Вересая), «копією» якого є співак з оповідання знаменитого австрійського поета, акцент зроблено на вірі в Бога, який «Сокрушить неправду, вознесе святиню!» [10, с. 285]. Рільке обстоює інший варіант: правду оборонить син народу, якому «Бог великий» стане на підмогу і «вкаже, Єдиний, праведну дорогу» [10, с. 137].

Подібним чином події можуть розгортатися лише в християнізованому світі. Твори В. Винниченка відбивають інший стан суспільства – це, справді, світ після «смерті Бога», де відбулося «відпадання від віри» (Ніцше), де бачимо повну нездатність героя «хоча б мислити її можливість» [7, с. 52].

Оборонець правди діє у знебоженому просторі, який є «середовищем сили» (Єва Томпсон), де відносини регулюються або правом сили власника («В морду! От і все раз'ясненіє...» – «Суд»), або державою – інститутом, зацікавленим у пріоритеті не правди, а сили: держава «любить силу більше, ніж право, ніж справедливість, ніж добро» [1, с. 172].

Інтерес до правди у такому суспільстві – це (перш за все) інтерес до правди-справедливості. Для утвердження її найдієвішим засобом виступає не вища правда, а сила, яка у практиках повсякдення репрезентує себе перш за все як насильство. Саме воно «прочитується» у програмній промові Явтуха («Салдатики!»). Щоб торжествувала правда, треба «вбити неправду». Неправда – це поміщик Партнер, всі поміщики загалом. Звідси природний «сценарій» очищення «святої землі» від неправди і гріха: «...нам треба одібрати у пана землю ... Та й не в одного Партнера ... а у всіх ... Щоб ніде не було неправди...» [3, с. 410].

Відмова селянського світу, заангажованого соціальними проблемами, від «вищої і віщої правди», властивої міфів [5, с. 116], переводить її у категорію, яка має наповнюватися суб'єктивним змістом. Це відкриває шлях до безодні суб'єктивізму, де відсутні будь-які критерії: «Сидів я (дід Юхим – О.К.) й по тюрмах за ту неправду і потом умивався за правду, а тепер бачу, що тої вашої правди ще й досі не бачив. Що, на мою думку, було правдою, то другим було неправдою; що мені неправдою – то другим правдою» [3, с. 271]. Правда «розщеплюється» на правду нужденних («ти гола, і він голий – значить, і правда одна в вас» [3, с. 275], свою і чужу («не шукай у чужих, бо в чужих і правда чужа» [3, с. 275], «святу правду» [3, с. 415] і правду нечистого, оскільки у нього теж є «своя правда» [3, с. 271].

Гра на «зниження» обертається грою з правдою, яка використовується героями в залежності від соціальної ролі та потреб. У злидарів, де пієтет перед правдою органічно пов'язаний із синдромом жертвності, потяг до неї структурується у «театр» соціальної дії – у бажання «за правду погинути!» – «Суд» [3, с. 131]. З огляду на задекларовану мету лозунг правди сприймається як знамено у середовищі соціалістів: «Ми ж соціалісти, ми ж за правду...» – як заклинання повторює неофіт Максим – «Роботи!» [3, с. 146]. Епатажно (і відверто нещиро) виглядає афішована любов до правди у монолозі Коростенка («Малорос-європеєць»): показово довірливо звіряючись репетиторові свого сина, землевласник «нової формації» образ сучасного героя ліпить за допомогою безпрограшних засобів – «Дорогий добродію! Ви – прогресивний чоловік, і я – прогресивний чоловік. Обоє ми хочемо добра, правди...» [3, с. 451].

Завершується все це переформатуванням уявлення про Правду як одкровення в ідею нескінченної кількості правд, кожна з яких уявляє себе істиною в останній інстанції (у формулюванні В. Винниченка це опредмечується в аксіомі «ста рівноцінних правд»).

Теза В. Винниченка прокладає собі шлях у особливому – проїнятому цинізмом – суспільстві, яке цинічними інтенціями наповнюють і «верхи», і «низи». Соціум розривають потужні ідеологічно протилежні цинічні сили: «До 1900 року

радикальне крило лівих перестало хоч у чомусь поступатися правому цинізму можновладців» [11, с. 10].

Логіку цього процесу системно відтворює Л. Мороз, спираючись на текст драми «Дисгармонія». У полі її зору два плани: герой-революціонер і революційний рух як такий. У п'єсі носієм нових ідей виступає Мартин (людина, «засліплена у своїй фізичній силі» – А. Крушельницький). Програмна теза героя гарно ілюструє напрям думок бунтарів нового покоління: «Буржуазія, аристократія панують над нами через те, що вони дужі... Коли ми хочемо, щоб над нами не панували, треба бути дужими... побільшувати свою силу». Це повністю вписувалося у загальну ідеологію революційного руху, динаміку розвитку якого (на рівні психологічному) виразно окреслив М. Бердяєв: «Російський соціалізм став... більш жорстким (порівнює з народництвом – Л.М.)... Прокинулось бажання могутності, прагнення набрати силу... з'явилась ідеологія сили. Мотив співчуття слабшає...» [8, с. 29–30]. Але «гасне» не лише співчуття – з'являється жорстокість і відвертий цинізм: на стривожену репліку Ольги – «Слабим, значить, не місце на землі?» – Мартин однозначно – «(твердо й холодно)» – відповідає: «Не місце» [8, с. 31].

Результатом цих процесів стало те, що цинізм опановує життєвим простором, де оприявнюється запит на сильного цинічного героя, цинізм якого заявляє про себе прагненням «за допомогою розуму і мислення звільнитися від традиційних моральних норм» [7, с. 69].

Цей процес у режимі емоційного полілогу зримо постає у повісті «Голота». «Детонує» дискусію репліка Саньки, де у сконцентрованому вигляді сформульовано основу народної моралі: «По правді роби, по правді й буде тобі» [3, с. 271]. Жвава репліка Панаса, обурення якого спирається на власний життєвий досвід («по правді й очі вилізуть» [3, с. 271]), не знімає з обговорення животрепетну проблему, за якою проглядає базове питання – як же в умовах цинічного суспільства визначитися з оптимальною формою поведінки?

Крапки над «і» намагається розставити дід Юхим. На його думку, основне в житті – користь: «Правда – то от той самий п'ятак: подивись з одного боку – орел; переверни той самий п'ятак на другий бік – буде тобі орешка. От так і правда вся. Що на користь мені, от то й правда, а що на шкоду, то – неправда. А що шкодить одному, то другому на користь. От тобі й правда вся...» [3, с. 271]. Спазм жаху, який здушив Саньку («То, виходить, як мені на користь красти, то й красти можна. І по правді буде?» [3, с. 271]), виразно вказує на вихід діда за будь-які загальноприйняті рамки. Це не випадково: для індивіда складається особлива ситуація – перед його зором формується світ без відповідей, без наперед визначених етичних кордонів, світ, який треба наповнити власним розумінням, не звітуючись ні перед ким.

Проблеми, інтуїтивно виведені дідом Юхимом на поверхню буття, явно виходять за межі рефлектуючих можливостей селянської свідомості. Концептуалізувати їх спроможна лише свідомість авторська, моделюючий характер якої найяскравіше виявляє себе у «Щоденнику». Сутність проблеми чітко сформулювала С. Павличко. Спираючись на Ніцше, дослідниця так окреслює духовну ситуацію: «Бог помер» – проголосив німецький філософ, «залишилася

людина, яка має стати тим, ким вона є (DusollstwerdenderDubist). Тільки тепер людина може себе повністю зрозуміти і зреалізувати. Разом з Богом відійшла певна система цінностей, а людина постала перед потребою вийти за межі старих, зручних відповідей на вічні запитання» [9, с. 14].

Вихідний момент у роздумах В. Винниченка дуже цікавий. Спершу формулюється питання, яке переслідує людство протягом століть: «Від чого у людей утворюється зневага до людськості, утворюється переконання, що людина взагалі мерзотна істота?» [4, с. 173–174]. Подальший плін роздумів – це і відповідь на поставлене питання, і спроба, спираючись на світ наших потреб, подати концептуально вивіреним «портрет» людини.

Як видається митцеві, винен в усьому «Ідеалістично-церковний погляд на людей». На його базі, на основі таких речей, «які не можуть існувати в природі», формується наш світогляд. Це «чисте, абстрактне благовоління... до всіх у всяких обставинах» і категоричний імператив поведінки, який зобов'язує людину «бути чесною, доброю, героїчною, великодушною і т. д., незалежно від того, з ким вона має діло» [4, с. 174].

Вирішення проблеми бачиться В. Винниченку у зміні базової установки: оскільки людиною керує інтерес («інтерес керує людиною» [4, с. 174], то й ставлення до Іншого мусить визначатися прагматикою – «людина (принаймні більшість людей) хороша з тими, хто з нею хороший. ...Від кого вона має, того любить і шанує. Чи духовно, чи матеріально, – закон один» [4, с. 174].

Запропонований підхід, на перший погляд, закриває проблему (митець ніскільки в цьому не сумнівається: «І от, коли прийняти такий погляд, то фізіономія самих благородних мізантропів повинна трохи змінитися в наших очах. Вони вважають, що люди – мерзотні, злі, нечесні і т. д. Це показує, що люди були з ними такі. А з ними вони такими були через те, що мізантропи з людьми були не дуже милі, вони їм мало давали» [4, с. 174]. Насправді ж проблеми тільки поглиблюються. Їх, власне, й створює такий корисливий погляд на Іншого.

Разом з відмовою від благоговіння, яке (за А. Швейцером) є «безмежною відповідальністю за все живе на землі», зникає одна з системоутворюючих ланок у взаємозв'язках між людьми – відповідальність за Іншого. Остаточо ж руйнує міжособистісні зв'язки прагматизована концепція любові: «Любити можна тільки оцінюючи за ступенем корисності чи шкідливості людей» [4, с. 388]. При такому підході любов постає еквівалентною оцінці, яка завжди передбачає дистанціювання від об'єкта. І вибірковий підхід до нього.

Чому саме в такому напрямку пішло формування особистості? Спробуємо відповісти, спираючись знову ж таки на «Щоденник» В. Винниченка. Базовим для індивіда є «інстинкт життя». Саме він «утворив Бога», з ідеєю якого пов'язана «ідея безсмертя». Десакралізація свідомості кардинально змінює світ, у якому живе людина: «З смертю Бога пропадає безсмертя» [4, с. 360]. Втрата ця непоправна, оскільки після заперечення ідеї безсмертя ми опиняємося наодинці із світом, який знищує всі перспективи для подальшої реалізації «інстинкту життя». Це вже не просто самотнє буття, а буття сироти, оскільки після «смерті Бога» з'являється «таке чуття сиротливості, тупого непорозуміння й органічного, всерединного

невдоволення, коли свідомість доходить до розуміння вигаданості потойбічного життя» [4, с. 360].

З усвідомленням цього самотню, покинуту людину проймає особливо пронизливе відчуття алогічності буття. Нашого сучасника наступні рядки з «Щоденника» змушують згадати французьких екзистенціалістів – виникає враження, що В. Винниченко «начитався» А. Камю (хоча реальність зовсім інша – не В. Винниченко читає неіснуючі на той час роботи цього французького філософа, а екзистенціалісти, зокрема Сартр, могли б читати його роботи: критика вже помітила у Сартра моменти «наче перекладені з Винниченка» – [8, с. 85]: «Людина почуває себе тоді (після «смерті Бога» – О.К.) на землі, як у чужому байдужому їй краї з незрозумілими, безпотрібними, безглуздими процесами, нічим між собою не пов'язаними» [4, с. 360].

Зустріч із абсурдом змушує нас панічно хапатися за останню вітальну соломинку – «інстинкт життя», який за нових умов теж опиняється у небезпеці. Суть новопосталої проблеми митець формулює за допомогою цілої системи запитань: «... чи не руйнується з ідеєю Бога й безсмертя сила інстинкту життя? Чи не приглушується його пророчливість, упертість, завзятість? Чи не вимре вся людськість від апатії, коли висохнуть в ній всі води й болота релігії? Чи велика сила проб'є собі в душі людини інше джерело й утворить нову мету й нові підсобні собі стимули до життя?» [4, с. 61]. Відповідь В. Винниченка на ці питання прогнозована: «Швидше мусить бути це, а не перше» [4, с. 361].

Першопричина позитивної відповіді міститься у сповненому вітальній сили житті як такому. Воно буквально гіпнотизує людину (подібно до Василя – героя оповідання «Раб краси») «своїми дужими очима» [3, с. 363], змушує її мимовільно занурюватися у барвистий потік існування.

Інтенсивність потоку життя, сила вияву життєвого інстинкту виводить на перший план сильну динамічну особистість. Створенню умов для її повноцінної реалізації і слугує оціночний підхід, який, на думку В. Винниченка, природно кореспондує з християнським вченням: «В основі всякої альтруїстичної моралі лежить егоїзм людей – їхня користь чи шкода. Навіть ідеально-християнська мораль має тільки цю основу. «Люби ближнього, як самого себе, віддай душу за нього». Себто, будь до нього добрий, корисний, задовольняй його бажання і потреби... Тоді ти будеш вважатися моральним, порядним, хорошим чоловіком. Отже, оцінка людей має в ґрунті наш егоїзм, нашу користь чи шкоду. Ми цінімо людей по їх корисності для нас. З цього ґрунту ми ніяк не можемо зійти» [4, с. 387].

Полишимо богословам суперечки щодо відповідності ідеї корисності як базової для християнства. Нас більше має цікавити моральний профіль того, хто монополізує право на оцінку, прагматичний підхід до якої унеможливорює «зустріч з обличчям іншого» [6, с. 236], без чого лишається недосяжним головне – побудова цивілізованого, сповненого поваги до загальнолюдських цінностей суспільства.

«Портрет» цього улюбленця вітальних сил насторожує явною відсутністю морального ригоризму: «На крадіж, брехню, убивство, зраду, на всі ті злочинства, які стоять в десятках заповідях Мойсея і в сотнях інших заповідів, кожний чоловік здатний без усякого виїмку. І в громадянстві викликають антипатію не ці якості

людей. Антипатію викликають ті люди, які в буденному, щоденному житті виявляють малу жвавність інстинкту життя. Вони нас заражають своєю нудьгою, безфарбністю, одноманітністю і тим одштовхують од себе. Люди воліють веселого, дотепного брехуна, обманщика і шарлатана, аніж чесного, але нудного й обмеженого правдолюбця» [4, с. 361].

Тож не «обмеженому правдолюбцю» має належати життя, не за ним майбутнє, а за динамічним обманщиком, який, спираючись на силу, граючи на сумнівах, що роздирають соціум (стосовно цього промовисто звучить репліка Грицька – одного з героїв драми «Дисгармонія»: «Може, справді, правда в силі, а не сила в правді»), прагне утвердити будь-яку (вигідну йому) правду. Звідси головне мотто обмеженого, цинічного суспільства – «...чия сила, того й правда» [3, с. 274].

Авторська модель для свого розгортання і апробації на істинність вимагала не лише безпосередніх життєвих вражень, зафіксованих у «Щоденнику», а й синхронної «перевірки» її за допомогою «другої реальності» – художньо-образної площини, де можливості для змалювання світу як простору для постановки експерименту, світу як горизонту провокативного буття значно ширші. Звідси різножанровість художнього доробку В. Винниченка і багатовимірність форм реалізації героя, який інтегрується в життєвий простір усією цілісністю свого «психічного апарату», усіх «взаємопов'язаних між собою структурних утворень» (В. Лейбін) – «воно», «я», «над-я»: пристрастей та інстинктів, провокативних дій та експериментів, контрольованих розумом, і, зрештою, за допомогою «носія ідеалу Я» (так Фройд трактує «над-я»), який пропагує філософію «чесності з собою».

Список літератури

1. Бердяев Н. О назначении человека. – Москва, 1983.
2. Бородин О. Классическое наследие и современность: опыт реконструирования // Вопросы философии. – 2006. – № 10.
3. Винниченко В. Краса і сила. – К., 1989.
4. Винниченко В. Щоденник. – Т. 1: 1911–1920. – Едмонтон – Нью-Йорк, 1980.
5. Грабович Г. Шевченко, якого не знаємо. – К., 2000.
6. Левінас Е. Між нами: Дослідження. Думки-про-іншого. – К., 1999.
7. Михальчук Н. Цинічний розум як чинник трансформації буттєвої сфери у малій прозі В. Винниченка // Винниченкознавчі зошити. – Ніжин, 2007. – Вип. 3.
8. Мороз Л. «...Сто рівноцінних правд»: Парадокси драматургії В. Винниченка. – К., 1994.
9. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі. – К., 1999.
10. Рільке Райнер Марія. Думки про мистецтво і поезію. – К., 1986.
11. Слотердайк П. Критика цинического разума. – Екатеринбург, 2001.

Ковальчук А.Г. Художественное отражение характера циничного общества в произведениях Владимира Винниченко) /А.Г. Ковальчук// Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия: Филология. Социальные коммуникации. – 2011. – Т. 24 (63), №1 Ч.2. – С. 229-235

В статье рассматриваются морально-этические поиски Владимира Винниченко, обозначенные его художественной идеей честности с собой.

Ключевые слова: этика, художественная идея, творческие поиски.

Kovalchuk O.H. The practices of cynic society byworks of V. Vynnychenko / O.H. Kovalchuk// Scientific Notes of Taurida National V.I.Vernadsky University. – Series: Phylology. Social communications.– 2011. – V.24 (63), №1 P.2. – P. 229-235

The critic investigates the moral researching by V. Vynnychenko which is connected with his artistic idea of honesty of man with himself.

Key words: ethics, artistic idea, creative researching.

Стаття надійшла до редакції 3 жовтня 2010 року